

Sengers, E., *The Dutch and their Gods. Secularization and Transformation of Religion in the Netherlands since 1950* (ReLiC. Studies in Dutch religious history 3; Hilversum: Verloren, 2005, 207 blz., €21,-, ISBN 90 6550 867 8).

In West-Europa neemt het geloof in gevestigde instellingen af, terwijl dat in netwerken dagelijks toeneemt. De christelijke kerken delen in dit algemene verschijnsel, zeker ook in Nederland. Wie het over de vaderlandse ‘calvinistische’ mentaliteit heeft, kan daarmee alleen maar iets zeer vaags en onaanwijsbaars bedoelen, tenzij hij spreekt over de geschiedenis tot ongeveer 1950. Het is dan ook op dit tijdstip dat de auteurs van deze bundel hun beginpunt hebben gekozen. De voornaamste vraag die zij zich stellen luidt: is hier sprake van secularisatie (in de zin van: verdwijnen van God uit de samenleving) of eerder van een transformatie van de religieuze beleving? Het eerste is zonder meer het geval, maar ook het tweede is evident. De godsdienst is niet verdwenen, maar verwilderd. Met de grote institutionele confessies is het vanaf de tweede helft van de vorige eeuw bergafwaarts gegaan, met de wilde takken en scheuten ervan gaat het goed. Er is hier uitdrukkelijk geen sprake van de islam, die in Nederland groeit en bloeit, maar die in deze bundel buiten beschouwing blijft, met uitzondering van een wel heel specifieke bijdrage over het verwerven van religieuze verdiensten onder Marokkaanse vrouwen in Nederland. Overigens komt ook de katholieke kerk in Nederland er stiefmoederlijk af. Zoals al uit de introductie blijkt, ligt het accent op de protestantse kerken. (Het is tot in de bijschriften te merken. De foto op pagina 33 is beslist niet genomen bij *Honderd Jaar Kromstaf* in 1953.)

De secularisten, die menen dat God uit Jorwerd en uit Nederland verdwenen is, vinden de transformisten tegenover zich: religiositeit is zich aan het ontvouwen in vele varianten, van uiterst individualistische tot massale. Zouden er 30 procent atheïsten en agnosten in Nederland te vinden zijn – ongeveer gelijk verdeeld over beide categorieën – dan blijven er nog zo’n 70 procent ‘gelovigen’ over, dat is te zeggen: kerkleden en ‘ietsisten’ samen. Een belangrijk onderdeel van het laatste contingent vormt New Age, waarvan het Amsterdamse *Oibibio* dat in 1999 op de fles ging, wellicht de meest bekend instelling was. Stef Aupers wijst erop dat heel wat New Age instellingen en -bladen zich intussen wel degelijk tot succesvolle zakelijke ondernemingen hebben ontwikkeld, die winst maken. Terwijl de grote christelijke kerken financieel noodlijdend zijn en elk jaar met hun actie *Kerkbalans* de rekening sluitend moeten zien te krijgen. Overigens: New Age is daarmee onderdeel geworden van het kapitalistische systeem, dat het in de jaren 1960-1970 nog afwees. Een voorbeeld van hoe ook religieuze bewegingen kinderen van hun tijd zijn en in korte tijd kunnen evolueren.

Pieter Boersema schetst de ontwikkeling bij de ‘evangelicalen’ in Nederland vanaf het bescheiden begin direct na 1945 tot aan de opkomst van de EO en zijn massale jongerendagen. Hoe dit zich ook in politiek opzicht heeft vertaald door de deelname van de Christen Unie aan de regering, kon niet meer

worden meegenomen, maar is wel significant. Een van de vele christelijke initiatieven om het verloren terrein terug te veroveren is de zogenaamde Alpha Cursus, een methode die ontstaan is in het Verenigd Koninkrijk. Vooralsnog is het succes ervan gering: de aanpak is te ‘evangelical’ voor Nederlandse begrippen en te weinig theologisch. Er zal iets moeten komen dat meer in overeenstemming is met het levensgevoel en de mentaliteit in ons land zelf. Hier had een interessante excursie gemaakt kunnen worden naar de zogenaamde ‘Nieuwe Bewegingen’ in de rooms-katholieke kerk, veelal van Zuid Europese oorsprong, maar inmiddels ook overgewaaid naar Nederland, en wat de bisschoppen betreft de hoop voor de toekomst. Zal die hoop even illusoir blijken te zijn? Al bij al is de optimistische conclusie op de achterflap dat ‘Dutch religion’ nog springlevend is en prima in staat zich aan de veranderende omstandigheden aan te passen wel wat voorbarig uitgevallen. Wat iets anders is dan dat Nederlanders hun godsdienstige weg wel zullen blijven vinden. Al wordt de notie ‘christendom’ geleidelijk aan steeds meer opgelost in het bad van de vele, inclusief oosterse, religies.

Interessant is een conclusie in de bijdrage van de Tilburgse liturgieprofessor Paul Post. Hij heeft – recentelijk – vastgesteld dat tegen de van hogerhand opgelegde vernieuwingen in de eredienst na het concilie van de jaren zestig een tegenbeweging op gang is gekomen. In de officiële ambtelijke richtlijnen, maar ook aan de basis. Maar die beweging is al veel langer gaande. Frits van der Meer publiceerde er in 1965 over onder de veelzeggende titel: *Grote kansen, tragische illusies*. De oprichting van de Vereniging voor Latijnse Liturgie dateert van dezelfde periode, net als het weglopen van gelovigen naar diverse halfschismatieke clubs (Kotte, Lefebvre) uit onvrede met de liturgische anarchie in hun parochiekerken.

Dat zijn allemaal zaken die al tientallen jaren gaande zijn. Deze auteur merkt het nu pas. Dat komt ervan als je je alleen bezig houdt met Jomanda, wondervijvers en optochten tegen zinloos geweld.

Ton H.M. van Schaik, Utrecht

Smith, P.J., Enenkel, K.A.E. (eds.), *Montaigne and the Low Countries (1580-1700)* (Intersections. Yearbook of Early Modern Studies 8; Leiden, Boston: Brill, 2007, xiii + 372 blz., €99,-, ISBN 978 90 04 15632 6).

Ach wat werd Montaigne tot voor kort in Nederland toch verwaarloosd. Eén stokoud doch nog steeds nuttig overzichtsartikel van G.G. Ellerbroek (uit 1946) en hier en daar wat vermeldingen van nieuwe inzichten en/of onderzoek omtrent de receptie van de grote Fransman in de Nederlanden, daar moesten we het tot voor kort mee doen. En nu is er een kloeke symposiumbundel verschenen met vijftien wetenschappelijke bijdragen over Montaigne en de Nederlanden.

Aan de behandeling van dit onderwerp zijn verschillende disciplines te pas gekomen: literatuurwetenschap, filosofie alsmede geschiedenis in soorten: van het boek, de kunst en de politiek. Michel Maignien ziet meer dan een algemene invloed van de erasmiaanse pedagogie op de Franse edelman. Op subtiele wijze weet hij te analyseren hoe Montaigne enige van Erasmus' bekendste werken las en gebruikte. Ook Anton van der Lem, schrijvend over het beeld van de zestiende-eeuwse Nederlanden, brengt ons verder dan gewoonlijk het geval is, want de weerkaatsing van de Nederlandse Opstand in de *Essais* werd niet eerder onderzocht. Het zij ons Nederlandse historici vergeven dat wij de Opstand grote betekenis toekennen; Montaigne dacht er kennelijk anders over en wijdde er nauwelijks aandacht aan. Balthasar Gerards interesseerde hem nog het meest. Wel had hij direct contact met een geleerde wiens leven diep door de Opstand was beïnvloed: Justus Lipsius. Jeanine de Landtsheer behandelt de briefwisseling tussen beiden samen met die tussen Lipsius en twee vrienden van Montaigne: Pierre de Brach en Marie de Gournay. Helaas voor de laatste wilde Lipsius niet veel weten van geleerde vrouwen, zelfs niet als die nieuwe edities van de door hem bewonderde *Essais* bezorgde.

Lezers had Montaigne hier al snel. Een groot deel van deze bundel handelt over de receptie van de *Essais*. In de inleiding van Paul J. Smith staat bovendien veel wetenswaardigs over de aanwezigheid van werken van Montaigne in Nederlandse bibliotheken tussen 1600 en 1800. Kees Meerhoff en Olivier Millet bestudeerden de vroege lezers aan en om de Leidse universiteit. De graecus Bonaventura Vulcanius en zijn moeilijk leesbaar aantekenboekje met uittreksels van en notities bij de *Essais* staan bij Meerhoff in het middelpunt; diens originele bijdrage sluit af met een editie van deze aantekeningen en enige andere bronnen. Millet, kenner bij uitstek van de vroege receptie van Montaigne, behandelt de hoogleraar en dichter Dominicus Badius, die veel waardering had voor het werk van Marie de Gournay als editor van de *Essais* en ook geïnteresseerd was in Montaignes vriend Etienne de la Boëtie. Millet signaleert overeenkomsten tussen teksten van Badius en Montaigne en gaat in op de mogelijke invloed van de laatste op de eerste, maar beperkt Badius' visie op de *Essais* toch vooral tot het stoïcijnse moralisme dat reeds Lipsius – Badius' leermeester – zo aantrok. De Hollandse receptie in de volkstaal wordt geschetst in Johan Koppenols belangwekkende bijdrage over